

Södertörns högskola | Institutionen för historia och samtidsstudier

C-uppsats 15 hp | Idéhistoria | Höstterminen 2014

SIDAs Watergate

- En idéhistorisk undersökning av debatten om svenskt bistånd till det indiska befolkningsprojektet 1977–1980

Av: Henrik Lindstedt

Handledare: Lena Lennerhed

Abstract

In 1975 the Indian president Indira Gandhi proclaimed the emergency period which would go on until 1977. Under this time approximately 8 million men and women were sterilized in the name of family planning. Many of them did not volunteer. This was not just an Indian concern because the family planning program was largely funded by international aid. The Swedish involvement in the program was debated 1977–1980, in what has been called “SIDA’s Watergate”. This thesis aims to map out the part of this debate that took place in daily newspapers and magazines. The purpose is to examine the arguments and the ideas that they build on, especially ideas concerning family planning, population politics and international aid.

The result of the thesis shows that this debate can be seen as a part of the decline of the so called international population movement, that was compiled as a network of specialists and politicians and which in the middle of the 20th century propagated the importance of family planning to stop world population growth. In the Swedish press the lack of support for this kind of policy was uncovered and new ways of looking at family planning were expressed. Family planning was argued to be a part of a broader health centred approach, in which women and child health were important components. In a way the views expressed in the debate antedated the SRHR approach of the 1990s.

Innehållsförteckning

Inledning	3
<i>Syfte och frågeställningar</i>	4
<i>Källor och avgränsningar</i>	4
<i>Litteratur och forskningsläge</i>	6
<i>Teori</i>	8
<i>Metod</i>	10
<i>Disposition</i>	11
<i>Bakgrund</i>	12
En global befolkningspolitik	12
Det indiska befolkningsprojektet	16
Biståndets idéhistoria	17
Undersökning	19
<i>Tidningsdebatt och nyhetsrapportering</i>	19
Ett krig mot de fattiga	20
”En liten familj är en lycklig familj”	22
”Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?”	24
”Det vore olyckligt om det här fick stämpeln kvinnofråga”	26
SIDA och det sällsynta motståndet	27
Diskussion	30
Sammanfattning	33
Käll-och litteraturförteckning	34
<i>Material</i>	34
<i>Litteratur</i>	35

Inledning

”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”¹. Med de orden inleddes det som har kallats ”SIDA’s Watergate”² den 3 januari 1977, en rapportering och debatt om SIDA:s (Swedish International Development Authority)³ inblandning i de indiska befolkningsprojekten IPP1 och IPP2. Hundra miljoner kronor i bistånd stod på spel och frågan var om de gick till fel ställe, till ett projekt som enligt många hade sparat ur. Befolkningsprojektet hade lanserats som ett familjeplaneringsprogram med målet att hindra befolkningsökningen i Indien och därmed också bekämpa fattigdom och förbättra folkhälsan. Men 1975 inledde Indiens president Indira Gandhi det som skulle komma att väcka tvivel, inom Indien och runt om i världen, mot familjeplanering och befolkningspolitik. Under ett treårigt undantagstillstånd genomfördes en kampanj i Indien inom vilken ungefär åtta miljoner kvinnor och män steriliserades. Långt ifrån alla ställde upp frivilligt och var tillräckligt informerade. Förutom rent tvång användes ekonomiska påtryckningar och lockelser som för fattiga landsortsbor var svåra att tacka nej till. ”SIDA’s Watergate” fick sitt slut först efter stark kritik, både internt inom den svenska biståndsmyndigheten och i medierna, och 1980 avbröt slutligen myndighetens styrelse ett fortsatt samarbete med Indien.⁴

Många forskare har nystat i historien om den rörelse som växte fram i mitten av 1900-talet och som spred familjeplaneringens evangelium till jordens alla hörn, en historia som även den här undersökningen knyter an till. Rörelsen grundades på en rädsla för överbefolkning, resursbrist och massmigration. Människorna inom rörelsen såg det som sitt ansvar att rädda hela jorden och dess gemensamma befolkning från en stundande katastrof som den globala befolkningsökningen skulle innebära om den inte stoppades. De skandinaviska länderna, särskilt Sverige och Norge, var redan från början starkt pådrivande inom dessa frågor. Svenskar som Alva och Gunnar Myrdal och Elise Ottesen-Jensen var bland de som inom internationella fora propagerade för en internationell handlingsplan. Dessa personer och andra med liknande engagemang har varit särskilt intressanta för historiska studier eftersom de är en del av den koppling som finns mellan mellankrigstidens inhemska, eugeniska befolkningspolitik och

¹ Gunnarsson, Bo, ”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”, *Arbetet*, 1977-02-03.

² Connelly, Matthew, *Fatal Misconception: The Struggle to Control World Population*, The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge, Mass., 2008, s. 330f.

³ SIDA (Swedish International Development Authority) är den äldre förkortningen av den svenska biståndsmyndigheten som numer heter Sida (Swedish International Development Cooperation Agency); Elgström, Ole, ”Sida”, *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/sida> (2015-01-08).

⁴ Connelly, s. 331.

efterkrigstidens globala befolkningspolitik.⁵ Den tidningsdebatt som är till föremål för denna undersökning är däremot en del av det som i efterhand kan markeras som slutet för den globala befolkningsrörelsen, och visar istället på kopplingar till en framtida rättighets- och hälso-centrerad syn på familjeplanering som fick fotfäste på den internationella arenan under 1994 års befolkningskonferens i Kairo, sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter (SRHR).

Till grund för den svenska debatten 1977-1980 låg ett fördömande av det som skett i Indien, och det som till viss del fortsatte ske, men den väckte också en del frågor. Begreppet familjeplanering ifrågasattes, försvarades och definierades. Kunde familjeplaneringen vara en metod för stater i kampen mot befolkningsökningen, eller skulle det endast vara en möjlighet som tillhandahölls enskilda personer och familjer? Det svenska biståndets syfte debatterades samtidigt och kvinnors rättigheter lyftas upp på agendan.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna undersökning är att på ett beskrivande sätt redogöra för de idéer som kom till uttryck i argument och framställning i debatten och rapporteringen om SIDA och de indiska befolkningsprojekten i svenska dagstidningar och tidskrifter 1977–1980. Redovisningen sker mot bakgrund av en idéhistorisk kontext som inbegriper biståndshistoria, befolkningspolitikens historia och debattens samtida kontext. Till hjälp har jag frågeställningarna:

- Vilka argument, för och emot, IPP och SIDA:s inblandning förs fram i debatten?
- Vilka idéer rörande bistånd och befolkningspolitik, i synnerhet familjeplanering, bygger argumenten på?
- Hur kan idéerna tolkas mot bakgrund av Foucaults teori om bio-politik?

Källor och avgränsningar

Startskottet för rapporteringen om och kritiken av det indiska befolkningsprojektet i svenska tidningar var författaren Claes Engströms rapport angående detsamma, som han sammanställde i egenskap av SIDA-stipendiat i slutet av 1976. Rapporten i sig har jag inte lyckats lokalisera, men Engström själv skrev en rad kritiska artiklar i mars 1977 i den socialdemokratiska

⁵ Engh, Sunniva, *Northern feminists and Southern women: Scandinavian aid to the Indian family planning programme*, Paper for session 86 at the XIV International Economic History Congress, Helsinki August 2006, <http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers3/Engh.pdf>; Berg, Annika, "A Suitable Country: The Relationship between Sweden's Interwar Population Policy and Family Planning in Postindependence India", *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33 (2010), <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/bewi.201001470/abstract>.

dagstidningen *Arbetet*. Under samma period skrev journalisten Bo Gunnarsson, som också hade varit på plats i Indien för *Dagens Nyheter* och *Arbetet* räkning. Journalisten Eva Lindgren, som huvudsakligen skrev om det indiska valet i *Dagens Nyheter* våren 1977 kommer också in på frågan i och med att Indira Gandhi, dåvarande indisk president och initiativtagare till befolkningsprojektet, förlorade valet mycket på grund av den starka opinion som väckts mot projektet. En hel del rapporterades om detta val och mycket av rapporteringen behandlade inte befolkningspolitik eller biståndsfrågan och är därför inte föremål för denna undersökning. En annan som rapporterade från Indien som också kom in på befolkningspolitiken var *Aftonbladets* dåvarande chefredaktör Gunnar Fredriksson. Trots att rapporteringen i dagspressen var relativt kritisk så var den också till stor del journalistisk, en beskrivande dokumentation av händelserna i Indien och ibland också om SIDA:s inblandning. En del av de journalistiska reportagen hade dock en tydlig polemisk udd. Rena debattartiklar publicerades huvudsakligen i tidskrifter. 1977 utkom ett par artiklar i detta format. Erland Hofsten, statistiker som var specialiserad på just demografi och befolkningsfrågor, skrev en kritisk artikel i *Folket i Bild* i slutet av året som huvudsakligen kritiserade metoderna, och i *Motpol*, som var en tidskrift för sjukvårdsdebatt, publicerade sociologerna Göran Djurfeldt och Staffan Lindberg en kritisk artikel. Det är nästan onödigt att beskriva artiklarna som kritiska eller inte kritiska då i princip alla undersökta artiklar är just kritiska. Två artiklar av totalt 33 kan sägas ta det svenska biståndet och dess verksamhet i Indien i försvar, medan ingen direkt försvarade de metoder som används inom IPP. Materialet består som sagt av både nyhetsartiklar, reportage och debattartiklar, men samlat kommer jag hädanefter hänvisa till alla dessa som ”debatten”.

Debatten om IPP och det svenska biståndet tar efter 1977 en paus, med undantag för ett par tidskriftsartiklar 1978, för att under 1980 återigen blossa upp och då med ökad kraft. I början av 1980 skulle nämligen SIDA:s styrelse ta beslut i frågan om ett fortsatt samarbete med Indien inom befolkningspolitikens område i det uppdaterade projektet IPP2. Både inom SIDA och utanför fanns en stark oro för att styrelse, massteriliseringarna till trots, skulle skjuta till mer pengar. Sedan den första debattvågen 1977 hade SIDA tillsammans med indiska myndigheter och Världsbanken genomfört en utredning på plats i Indien, varefter nya projektförslag utarbetades av de berörda indiska distrikten. Dessa projektförslag utvärderades av läkaren Staffan Bergström som var anlita av SIDA. Resultatet blev en kritisk rapport av Bergström 1979 eftersom han ansåg att familjeplaneringen fortfarande var prioriterad på bekostnad av till exempel barna- och mödravård. Det fanns fortfarande en tonvikt på metoder så som sterilise-

ring och kontant betalning för att locka människor att genomföra operationen. Trots denna rapport och kritiken 1977 trodde många att SIDA:s ledning tänkte ta beslutet att stödja projektet. 110 SIDA-anställda skrev med anledning av detta ett öppet brev i protest mot styrelsens förmodade plan. En av dessa anställda var Karin Himmelstrand som också personligen skrev en debattartikel i *Rapport från SIDA*, en tidskrift som gavs ut av SIDA och riktade sig till allmänheten. Förutom rapporten skrev också Staffan Bergström till slut en artikel i Dagens Nyheter, tillsammans med den indiska läkaren Debabar Banerji, i vilken han dels uttryckte sina synpunkter om IPP2 och befolkningspolitik i allmänhet och dels en besvikelse gentemot SIDA då han tyckte att hans rapport var förbisedd och till och med hemlighållen. Den presenterades nämligen för hela styrelsen först ett år efter att han lämnat in den.

Speciellt under våren 1980 fördes korrespondens mellan SIDA:s styrelse och det svenska indienkontoret, som på olika sätt berör IPP2 och befolkningspolitik. En officiell sammanställning av läget i Indien gjordes också i den årliga landöversikten. Från början var planen att inom ramen för denna uppsats redogöra för den interna korrespondensen inom SIDA och för den offentliga debatten. Detta hade varit ett önskvärt material för att få en mer heltäckande bild av den svenska inblandningen, men faller dock utanför ramen för detta arbete då uppsatsen syftar till att redogöra för de idéer som yttrades i den svenska offentligheten.

De artiklar som utgör den större delen av materialet har jag huvudsakligen hittat genom de tryckta indexen *Svenska tidningsartiklar* och *Svenska tidskriftsartiklar*. Genom att gå igenom de årtal som studeras i uppsatsen, samt berörda ämnen så som ”Främre Indien” (som Indiska halvön tidigare kallades) och ”Demografi” hittade jag fram till en stor del av de studerade artiklarna. Det finns dock brister i dessa index, då allt inte finns med och allt inte återfinns under rätt rubrik. För att komplettera vände jag mig till Sigtunastiftelsens klipparkiv där jag gick igenom deras samlingar rörande dessa årtal samt Indien och Indira Gandhi.

Litteratur och forskningsläge

Många forskare har under 2000-talet börjat intressera sig för 1900-talets befolkningspolitik, ett paraplybegrepp som för att bara nämna några exempel inbegriper eugenik och rashygienik, socialpolitik och familjeplanering. Den forskning som är av intresse för denna uppsats är huvudsakligen den som berör den rörelse som under mitten av 1900-talet förespråkade och införde familjeplaneringsprogram i många u-länder, som de på den tiden kallades. Denna rörelse har den amerikanske historikern Matthew Connelly kallat befolkningsrörelsen. Hans bok *Fatal Misconception: The Struggle to Control World Population* (2008) är en odysse genom

befolkningsrörelsens historia som har sin början på 1870-talet och som fick sitt slut i och med befolkningskonferensen i Kairo 1994. Han beskriver hur rörelsen under 1950- och 70-talen växte och blev en global sådan utan hänsyn till nationella gränser. Ett antal internationella organisationer, biståndsorgan och rika filantroper tog sig gemensamt an uppgiften att hindra befolkningsökningen, och de fann sin huvudsakliga metod i familjeplaneringen. Av särskilt intresse för denna undersökning är Connellys beskrivning av perioden 1960–1970. I slutet av 1960-talet och början av 1970-talet nådde rörelsen sin pik i vidd och inflytande, men sedan hände något. Under 1970-talet led rörelsen flera hårda politiska nederlag från vilka den aldrig skulle återhämta sig.

De flesta som har intresserat sig för befolkningsrörelsens historia har koncentrerat sig på den amerikanska inblandningen. Förståeligt, då de stora finansiärerna av befolkningsrörelsens praktik var rika amerikanska filantroper, och i slutändan också den amerikanska staten. Rockefeller Foundation och Ford Foundation var två viktiga spelare i den nya rörelsen och hade stort inflytande. Amerikanerna var dock inte ensamma, och den här historien förstås inte korrekt om man inte ser den som en rörelse utan gränser.⁶ Den norska historikern Sunniva Engh visar sin avhandling *Population Control in the 20th Century: Scandinavian Aid to the Indian Family Planning Programme* (2006), liksom Connelly, hur Sverige och Norge starkt bidrog genom bistånd och expertis. Denna avhandling är tyvärr inte publicerad vilket inneburit att jag har fått förlita mig på hennes artikel *Northern feminists and Southern women: Scandinavian aid to the Indian family planning programme* (2006). I den påpekar hon att de skandinaviska länderna till och med spelade ”pioneering roles in the international debate on Third World population growth, and they have been the first and most generous donors of population aid”⁷. Hon pekar dock på vikten av att förstå att denna rörelse inte enbart var baserad på en envägs-politik som av västerländerna pressades på u-länderna. Rörelsen hade aldrig lyckats sprida sitt budskap som den gjorde utan en förankring i ledningen i de u-länder som antog programmen. Liknande befolkningskontrollerande program utövades till och med redan av många ledningar i u-länderna.⁸

En som har tagit fasta på denna komplexitet är den svenska idéhistorikern Annika Berg. I artikeln *A Suitable Country: The Relationship between Sweden's Interwar Population Policy and Family Planning in Postindependence India* (2010) undersöker hon kopplingen mellan

⁶ Engh, s. 4f.

⁷ Ibid, s. 2

⁸ Ibid, s. 5

svenska inhemska befolkningspolitiken, som huvudsakligen utarbetades och praktiserades under mellankrigstiden, och svenskars inblandning i familjeplaneringsprojekt i Indien. Hon fokuserar särskilt på ett antal svenskar som arbetade inom svenskt bistånd och internationella organisationer i Indien, och som samtliga grundlagt sitt engagemang i den inhemska befolkningspolitiken som fördes på eugeniska grunder. Alva och Gunnar Myrdal, Elise Ottesen-Jensen, Axel och Signe Höjer är några exempel. Hon fann, deras tidigare engagemang i eugeniska frågor och steriliseringar som metod till trots, att det inte gick att bevisa att de varit direkt inblandade i att förespråka steriliseringar eller i att överföra teknisk kunskap rörande steriliseringar till Indien. Snarare såg hon en ökande misstro hos de svenska experterna inför denna metod och en ökad tro inför andra metoder. Snarare än eugeniska motiv arbetade de efter en tro på familjeplanering som en av flera metoder ämnade att motverka fattigdom.⁹

Befolkningsrörelsen var tätt sammankopplad med och växte fram samtidigt som det internationella biståndet. Sverige var i detta avseende i framkant. Den första svenska biståndsbudgeten innehöll en post för familjeplanering och i början av 60-talet inleddes ett samarbete med Ceylon (nu Sri Lanka). Ulla Lindström, som var den minister som då hade biståndsfrågorna i sin portfölj, var en starkt bidragande faktor till detta engagemang. Allierad med till exempel Alva Myrdal och Signe Höjer förespråkade hon i slutet av 50-talet familjeplanering i FNs generalförsamling och arbetade hårt för att göra detta till en svensk linje. I den debatt som undersöks i den här uppsatsen är kopplingen mellan just bistånd och familjeplanering viktig då den till stor del uppstår på grund av att svenska biståndspengar går till det indiska befolkningsprojektet. De idéer som ligger till grund för bistånd, särskilt den idéhistoriska kontexten på 1970-talet, är därför relevant för den här undersökningen. Idéhistorisk forskning om bistånd är dock bristfällig i Sverige. Annika Berg berör området i sin avhandling *Den gränslösa hälsan: Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*, men den mest renodlade idéhistoriska översikten är skriven av Bertil Odén, som har erfarenhet från arbete med bistånd inom Sida. Hans *Biståndets idéhistoria* drar huvuddragen i de idéer som sedan 1950-talet under olika skeden legat till grund för och motiverat det praktiska biståndsarbetet.¹⁰

Teori

Oavsett om vi diskuterar familjeplanering för att begränsa befolkningens totala volym eller för att gynna enskilda familjers privata ekonomi, eller om vi diskuterar individens möjligheter

⁹ Berg, s. 313f

¹⁰ Odén, Bertil, *Biståndets idéhistoria: Från Marshallhjälpen till millenniemål*, Studentlitteratur: Lund, 2006.

till självförverkligande genom hälsovårdsinsatser så hamnar vi inom det område som brukar kallas bio-politik. Frågor som ”vad är en befolkning?” och ”hur figurerar makt i denna politik?” uppstår. Michel Foucault var den som lade grunden för teorin om bio-politik, huvudsakligen i *Sexualitetens historia. Band 1: Viljan att veta* (1976), där också bio-makt är ett viktigt begrepp. Hans teori grundas på ett skifte i sättet att se befolkningen och därmed också makten manifestationer. Tidigare styrdes nationer av en suverän vars makt grundades i en förmåga att kontrollera och utvidga nationens geografiska gränser. De människor som bodde inom detta område sågs som undersåtar vilka suveränen hade en speciell makt över, makten över deras liv. Detta yttrade sig dels genom suveränens rätt att kräva att hans undersåtar offrade sina liv på slagfältet och dels genom hans rätt att utdöma döden som straff.¹¹ Idag däremot har denna makt över livet i negativ mening slagit över till makt över livet i positiv mening, en makt vars syfte är...

[...]att stimulera, förstärka, kontrollera, övervaka, maximera och organisera de krafter som står under den: en makt som mera är avsedd för att producera krafter, få dem att växa och ordna dem, snarare än att dämna upp dem, kuva dem eller förstöra dem.¹²

Befolkningen, förstådd som biologisk enhet, blir föremål för kontroll och påverkan av makten samtidigt som befolkningen på sätt och vis är den nya suveränen. Ett skifte har ägt rum från ”suveränitetens juridiska tillvaro” till ”en befolknings biologiska tillvaro”. Då makten idag utövas i den gamla suveränens form, alltså att ta liv, så är det inte längre i suveränens namn eller för att försvara honom, utan då handlar det om att försvara allas existens, en hel befolknings existens. I den moderna världen fungerar makten att ta liv dock endast ”som komplement till en makt som utövas positivt på livet, som tar sig före att förvalta det”¹³. Bio-makten, alltså den som utgör en förvaltningen av livet, delas av Foucault in i två poler: den anatomo-politiska disciplineringen och en bio-politik för befolkningen. Den förra är individcentrerad och vänd mot kroppens funktioner, vilket till exempel syftar till att maximera kroppens färdigheter och utveckla dess foglighet. Den senare fokuserar på människan som art och de livsprocesser, till exempel förökning och död, som påverkar en befolknings bestånd.¹⁴

¹¹ Foucault, Michel, *Sexualitetens historia. Band 1: Viljan att veta*, Bokförlaget Daidalos AB: Göteborg, 2004, s. 137f.

¹² Ibid, s. 138.

¹³ Ibid, s. 139.

¹⁴ Ibid, s. 140f.

Foucault påpekar dock att dessa två kategorier inte är distinkt åtskilda. Som vi kommer att se i denna undersökning kan dessa kategorier ingå i växelverkan och samspel mot ett gemensamt mål, vilket i längden kan skapa en ambivalens kring metoder. Dessa uppdelningar har betydelse för min teoretiska uppfattning av de idéer som studeras i den här uppsatsen. Begreppet familjeplanering innehåller båda dessa aspekter, särskilt inom befolkningsrörelsen och i det indiska befolkningsprojektet, vilket kommer utvecklas i undersökningen. I materialet dissekteras ofta begreppet och den indiska användningen ifrågasätts. Min egen definition av begreppet är: olika metoder som används av individer och/eller familjer för att kontrollera sin fertilitet. I denna definition är alltså inte den befolkningspolitiska dimensionen inräknad. Ibland kommer familjeplanering användas med andra definitioner men kommer då tydligt markeras som andras definition. Jag använder befolkningspolitik som ett paraplybegrepp för politik som inkluderar familjeplanering, folkhälsa och befolkningskontroll, alltså det som ingår i Foucaults bredare definition av bio-politik.

En befolkning uppstår enligt Foucault i ytan mellan det vi kallar allmänhet och det vi förstår som människans art. Genom idén om allmänheten bildas en befolknings gemensamma föreställningar, begär och beteenden, ”den är vad man kan påverka genom utbildning, kampanjer eller övertalning”¹⁵. Idén om människans art sätter in befolkningen i sin biologiska tillhörighet. Befolkningen är i denna mån naturlig och de processer som sker inom den är naturliga. Vetande-makten om sexualiteten och kroppen blir här ett medel för att påverka och kontrollera dessa naturliga processer.¹⁶

Metod

Debatten som är föremål för denna undersökning sätts till en början in i sitt sammanhang genom en genomgång av den idémässiga kontext som ligger till grund för den. Sedan urskiljer jag de viktigaste argumenten för och emot, med särskilt fokus på motargumenten då de är mest representativa för materialet. Jag undersöker argumenten och redogör för de idéer som de bygger på, vilka kontinuerligt jämförs med den idéhistoriska kontexten.

Den här undersökningen bygger på en idé- och ideologianalytisk metod. En idé förstår jag som en av människan konstruerad uppfattning om fenomenets och tingens beskaffenhet. Dessa idéer kan inbegripa mycket, men i ett försök att koka ner det kan sägas att de bygger på olika

¹⁵ Foucault, *Säkerhet, territorium, befolkning*, : Collège de France 1977–1978. Tankekraft Förlag: Hägersten. 2010, s. 88.

¹⁶ Foucault, 2004, s. 88.

föreställningar om verkligheten samt olika värderingar av denna. Värderingar om hur människor bör handla och hur samhället bör vara strukturerat till exempel.¹⁷ En ideologi kan väldigt allmänt definieras som ett system av idéer. I denna neutrala definition av ideologi är utgångspunkten att ideologin i sig inte styr vilka idéer den kan innehålla. Det blir istället en empirisk fråga.¹⁸ Den tydligaste ideologin i historien om det indiska befolkningsprojektet är den som befolkningsrörelsen verksamhet bygger på. Även inom denna finns dock en mängd motstridiga idéer. En ideologi bygger inte på en fast uppsättning idéer, utan dessa kan variera och vara inbördes motstridiga. Texterna som är föremål för denna undersökning är inte författade av skribenter från *ett* politiskt parti eller *en* rörelse. De är en brokig skara debattörer med det enda gemensamt att de är emot den typ av befolkningspolitik som bedrivs i Indien, och SIDA:s inblandning i denna politik. Genom att se detta motstånd som en ideologi eller kombination av olika ideologier så blir gemensamma nämnare, samt olika skiljelinjer intressanta.

Idé- och ideologianalysen består enligt Göran Bergström och Kristina Boréus av flera olika inriktningar. Vilken typ av inriktning som används styrs i första hand av en undersöknings syfte. Jag närmar mig mitt material med ambitionen att beskriva de idéer som kommer till uttryck i debatten, och anammar därmed en beskrivande idéanalys.¹⁹ Min undersökning bygger också till viss del på den inriktning som Bergström och Boréus kallar funktionell idéanalys. Genom att koppla idéerna som kommer till uttryck i materialet till en idéhistorisk kontext och bakgrund är syftet att spåra dessa idéers ursprung. Denna inriktning väcker i sin tur frågan om hur idéerna i materialet hänger samman med den sociala verklighet inom vilken de producerades.²⁰

Disposition

Uppsatsen är uppdelad i tre olika block, varav det första redan är avklarat i under rubriken ”Inledning”. Sedan följer bakgrunden som syftar till att ge en övergripande bild av befolkningspolitikens historia, det indiska befolkningsprojektet samt av biståndets idéhistoria. Det sista blocket är själva undersökningen, som är uppdelad i fem tematiska kapitel. Kapitlen är uppdelade efter de vanligast förekommande argumenten i debatten. ”Ett krig mot de fattiga”, ”En liten familj är en lycklig familj” och ”Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering” är baserad på motståndet mot IPP och SIDA. I ”Det vore olyckligt om det här fick

¹⁷ Bergström, Göran & Boréus, Kristina, ”Idé- och ideologianalys”, *Textens mening och makt* uppl. 2, Studentlitteratur: Lund, 2005, s. 149.

¹⁸ Ibid, 150f.

¹⁹ Bergström & Boréus, s. 155.

²⁰ Ibid, s. 156.

stämpeln kvinnofråga” och ”SIDA och det sällsynta motståndet” kommer dock de styrande inom SIDA till tals, dels i polemik mot det de anser vara fel i debatten och dels genom intern korrespondens som slutligen landar i SIDA:s policy för hälsobistånd från 1982. I dessa fem kapitel beskrivs de idéer som kommer till uttryck i debatten och kopplas också samman med bakgrunden. I diskussionen diskuteras undersökningens resultat utifrån teorin och slutligen sammanfattas uppsatsen.

Bakgrund

En global befolkningspolitik

Förmodligen har viljan att kontrollera befolkningars kvalitet och kvantitet aldrig manifesterats så tydligt som under 1900-talet. Ett uppenbart exempel är utrotningarna och steriliseringarna som skedde i Nazityskland av rashygieniska skäl. Men även i Sverige fördes en eugenisk politik där kvaliteten av befolkningen skulle garanteras genom att sterilisera oönskade element. 1921 inrättades Statens institut för rasbiologi i Uppsala efter ett beslut av Sveriges Riksdag. Syftet var bland annat att motverka ”den svenska folkstammens degenerering”.²¹ Men frågan är om någon biopolitisk, befolkningskontrollerande rörelse fått en större spridning och omfattning än den rörelse som började växa fram i mitten av 1900-talet och vars huvudmål var att ”desarmera befolkningsbomben”²².

Det hela kan dock sägas ha börjat långt tidigare, med en brittisk präst och nationalekonom som levde runt sekelskiftet 1800: Thomas Malthus.²³ I det nyligen industrialiserade England bevittnade Malthus det som skulle komma att bli en global angelägenhet, nämligen en ökning av den brittiska befolkningen och en allt trängre stadsbild. De insikter han kom fram till publicerade han i den banbrytande *Essay on the Principle of Population, as It Affects the Future Improvement of Society*, i vilken han kopplade befolkningsökning till resursbrist med svält som följd. Befolkningens storlek och ökning blev hos Malthus en ekonomisk fråga, där insikten om att befolkningsökning leder till fattigdom var den viktigaste.²⁴ Hans inflytelserika teori kom att vinna spridning under termen malthusianism och senare nymalthusianism.

²¹ Bengtsson, Bengt Olle, ”Statens institut för rasbiologi”, *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/statens-institut-för-rasbiologi> (2014-12-22).

²² Connelly, 258f, Termen ”befolkningsbomben” kommer från titeln på Paul Erlichs framgångsrika bok från 1968, *The Population Bomb*.

²³ Thalberg, Björn, ”Thomas Robert Malthus”, *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/thomas-robert-malthus> (2014-12-28).

²⁴ Ibid.; se även Connelly, s. 1–2.

Sverige och övriga skandinaviska länder var länge i framkant inom befolkningspolitik. Det svenska Tabellverket hade enda sedan dess grundande 1749 fört statistik över befolkningen grundad på biologiska faktorer, alltså redan innan Malthus lät trycka sina idéer. Mer explicit befolkningskontrollerande politik fick dock vänta till sekelskiftet 1900 då de malthusianistiska idéerna började sjuda. Både varningar om överbefolkning och varningar om dess motsats, underbefolkning började ta utrymme i offentligheten. I samband med dessa diskussioner förekom också eugeniska idéer, det ansågs finnas ett behov att kontrollera befolkningens kvantitet och kvalitet.²⁵ 1934 utgavs Alva och Gunnar Myrdals inflytelserika bok *Kris i befolkningsfrågan* i vilken de argumenterade för stimulans av befolkningens fertilitet, samt för steriliseringar av eugeniska skäl.²⁶ Boken hjälpte till att stimulera en debatt som kom att utmynna i statliga kommissioner och utredningar och en reell svensk befolkningspolitik. Politiken kom till stor del att bestå av en socialpolitik med syftet att förbättra människors livssituation och omfördela kostnaderna för barnafödande. Men de svenska steriliseringslagarna stiftades också under den här tiden och under dessa kom tusentals att steriliseras, varav många av eugeniska skäl.²⁷ Den svenska befolkningspolitiken hade redan i ett tidigt skede hamnat i ett bio-politiskt dilemma. Befolkningens väl i allmänhet var målet, men medlen kunde skifta från mer eller mindre tvångsmässiga metoder i form av steriliseringar till sociala reformer för livsförbättrande. Den gemensamma nämnaren var viljan att stärka befolkningen med hjälp av politiska styrmedel.

Myrdals tillsammans med andra svenskar som under 1900-talets första hälft var förespråkare för en eugeniskt färgad befolkningspolitik är inte bara intressanta som ett svenskt exempel. Myrdals, Axel och Signe Höjer och Elise Ottesen-Jensen är några exempel på de svenskar som från att ha varit en del av en inhemsk befolkningspolitik senare blivit en del av vad Matthew Connelly har beskrivit som en global befolkningsrörelse.²⁸ En befolkningsrörelse som till stor del grundade sitt uppdrag på nymalthusianistiska idéer om överbefolkning, resursbrist och en rädsla för massmigration. I internationella fora började befolkningsfrågan diskuteras och särskilt den ökade fertiliteten i u-länderna. I olika delar av världen var fertiliteten olika hög, vilket i en värld av nationalstater och gränser ansågs vara ett stort problem. Den rörelse som Connelly ingående redogör för går inte i sin helhet redogöra för här. Det är dock viktigt att förstå att den här rörelsen var mångfacetterad och komplicerad. ”This movement was as much an arena as an agenda”. Det var en rörelse bestående av en mängd olika människor med

²⁵ Berg, s. 300.

²⁶ Engh, 7f.

²⁷ Rybo, Göran, ”Sterilisering”, <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/sterilisering> (2014-12-28).

²⁸ Engh, 10f.

olika bakgrund och motiv.²⁹ Familjeplanering blev det som tillslut band samman rörelsen, det var en metod som alla kunde vara överens om och som löste allas problem.³⁰ En av de mest inflytelserika personerna i rörelsens gryning var Margret Sanger som var den som lyckades propagera och vinna gehör för familjeplanering som ett slags patentlösning för världens stora problem. En lösning som Connelly menar välkomnades av ledare runt om i världen som i och med den slapp genomdriva reformer för ökad social och ekonomisk jämlikhet.³¹

I grova drag kan rörelsen sägas ha sin grund i en ödesmättad insikt att världen inte kommer räcka till om den befolkningsökning, som de då bevittnade och som saknade tidigare exempel i historien, tilläts fortsätta. För att bemöta detta problem förespråkades en mängd olika förslag som alla utgick från en vilja att kontrollera eller påverka människors syn på sexualitet, familj och sin gemensamma framtid.³² Genom internationella konferenser och organ så som FN och International Planned Parenthood Federation, IPPF, började ett politiskt mandat för globala åtgärder växa och pengar strömma in. Sverige var det första landet att genom internationellt bistånd finansiera så kallade familjeplaneringsprogram. Men många länder skulle komma att göra detsamma. Inom den här rörelsen som med tiden växte i betydelse internationellt samlades många olika politiska riktningar. Feminister som förespråkade kvinnans rätt att kontrollera sin egen kropp. Miljöaktivister som i en ökad befolkning såg ett hot mot miljön och naturresurserna. Nymalthusianister som till varje pris ville stoppa befolkningsökningen. Och personer som av eugeniska skäl ville hindra en obalans i olika folkgruppers barnafödande.³³ Det ena behövde dock inte utesluta det andra. Som sagt hade de svenska familjeplaneringsförespråkarna sina rötter i eugenisk politik, men i den internationella arenan var till exempel Ottesen-Jensen en företrädare för en tradition som satte kvinnors rättigheter som en viktig del av familjeplaneringen.³⁴ Genom bättre mödra- och barnhälsa och färre graviditeter skulle kvinnor i vidare utsträckning kunna delta i samhällslivet.

Både det tidiga 1900-talets eugeniska politik och den senare hälftens befolkningsrörelse utgick från en syn på en befolkning som en biologisk enhet. Detta är grunden för det som Foucault kallar bio-politik. Befolkningens biologiska verklighet var i dessa rörelser huvudsaken och därmed var också individens biologiska processer föremål för politiken. En av de

²⁹ Connelly, s. 8–10.

³⁰ Ibid, s. 133.

³¹ Connelly, s. 9.

³² Ibid, s. 8.

³³ Ibid, s. 11.

³⁴ Ibid, s. 131.

största skillnaderna mellan befolkningsrörelsens bio-politik och den tidigare nationellt bundna befolkningspolitiken var utvidgningen som skedde i befolkningsbegreppet. För befolkningsrörelsen var det inte enbart fråga om olika befolkningar inom olika geografiska gränser bundna till nationalstater. Nu blev det istället fråga om en universalistisk präglad global befolkning, där hela mänskligheten sågs som en biologisk enhet – en global familj.³⁵

Connelly visar på hur befolkningsrörelsen genom en allt större makt blev vad han kallar ”a system without a brain”. Genom interna splittringar och tryck utifrån drevs rörelsen till att bli mer autonom och anammade metoder som kunde genomföras utan regeringars översyn.³⁶ ”Divided from within and besieged from without, leaders created a ‘system without a brain,’ setting in motion agencies and processes that could not be stopped. ‘The idea of population crisis’ provided the catalyst. But this was a system that ran on money”³⁷. Antropologen Susan Greenhalgh instämmer i den analysen. I en undersökning av den amerikanska demografiska disciplinen visar hon hur demografins utveckling hängde tätt samman med och begränsades av befolkningsrörelsen. Demografen var i mitten av 1900-talet en ung disciplin och behövde därför både finansiärer och mer inflytande för att kunna bedriva sin forskning. I praktiska undersökningar inom familjeplanering i u-länder fann disciplinen båda delarna. Inom befolkningsrörelsens ramar fick demografer både inflytande och forskningsmedel. Men befolkningsrörelsen var inte intresserad av vilken forskning som helst, och den demografiska disciplinen fick anpassa sig efter dess önskemål. Forskning som hade en kritisk inställning till befolkningsrörelsens grundteser fick alltså svårare att erhålla finansiering, och därmed blev disciplinen likriktad och okritisk.³⁸

Det hjärnlösa systemet skulle dock till slut möta motgångar. Den första stora motgången var en internationell befolkningskonferens i Bukarest 1974. ”Bucharest was the Waterloo of the population control movement”³⁹, som Connelly dramatiskt formulerat det. Världskonferensen om befolkningsfrågor innebar ett lyft för de som ansåg att befolkningskontrollen skymde ”de verkliga problemen”: fattigdom och ojämlikhet. Det slogs under konferensen fast att individuella rättigheter skulle gå före internationella demografiska målsättningar. Istället för att fokusera på att med olika medel hindra människor från att skaffa barn, skulle man nu informera

³⁵ Connelly, s. 6.

³⁶ Ibid, s. 278.

³⁷ Ibid, 278f.

³⁸ Greenhalgh, Susan, ”The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional, and Political History of Twentieth-Century Demography”, *Comparative Studies in Society and History* 38, no. 1 (1996), s. 42–45.

³⁹ Connelly, s. 315.

och möjliggöra familjeplanering och samtidigt lämna besluten om barnafödande till familjerna. Under konferensen var det huvudsakligen de kvinnliga representanterna och representanter från utvecklingsländer som förespråkade detta synsätt.⁴⁰ På den här konferensen styrde också de idéer om en ny ekonomisk världsordning som samma år antagits i FNs generalförsamling. Enligt dessa idéer skulle u-länderna få mer att säga till om för att skapa en jämnare internationell politik.⁴¹ Det andra motgången för befolkningsrörelsen var det som är grunden för denna uppsats, det indiska befolkningsprojektet och undantagstillståndet under vilket över åtta miljoner indier steriliserades. Det Indien som länge varit symbolen för behovet av befolkningskontroll blev nu centrum för vad som skulle komma att bli slutet för befolkningsrörelsen. ”The great tragedy of population control, the fatal misconception, was to think that one could know other people’s interests better than they knew it themselves”⁴².

Det indiska befolkningsprojektet

Indien var ett av de länder som det inom den befolkningspolitiska rörelsen pratades mest om och det var även bland de första länder i vilka de inhemska politikerna först började intressera sig för dessa frågor. 1952 blev också Indien det första landet som lagstiftade om att begränsa befolkningsökningen.⁴³ Den dåvarande premiärministern Jawaharlal Nehru hade i tidigare sammanhang uttalat sig positivt om att begränsa befolkningsökningen, men att det inte kunde fungera som en universallösning för att lösa landets ekonomiska och sociala problem. Han gav under sin långa ämbetsperiod aldrig familjeplaneringen högsta prioritet, men en del kommittéer tillsattes och lagar stiftades. Inom de kommittéer som arbetade med frågan fanns en stark eugenisk tendens i vilken kastskillnader spelade stor roll. De lägre, fattigare kastens barnafödande behövde minskas medan de högre kastens behövde stimuleras.⁴⁴ Lagarna som gick igenom var dock nedtonade i dessa aspekter.⁴⁵

Det var först under 1960-talet som familjeplaneringens betydelse började växa. Flera internationella organisationer och biståndsorgan såg Indien som praktexemplet för överbefolkning och därmed det land som behövde insatser mest. Ett familjeplaneringsdepartement tillsattes 1966 och inom dess ramar lanserades propagandakampanjer som skulle verka för en etablering av ”lilla familjen-normen”, och en infrastruktur i form av kliniker och hälsovårdscen-

⁴⁰ Connelly, s. 315.

⁴¹ Odén, s. 79f.

⁴² Connelly, s. 378.

⁴³ Ibid, s. 168.

⁴⁴ Ibid, s.142.

⁴⁵ Ibid, s. 141, 145

traler byggdes ut. Familjeplaneringsprogrammet blev också 1966 målinriktat. Regeringens mål var att hindra befolkningsökningen och detta genom ”gentle and civilized pressure, persuasion and compulsion”⁴⁶. Belöningar infördes för att höja viljan att anamma olika familjeplaneringsmetoder, vilket bidrog till en snedvridning av projektet i termer av klass. De fattiga var ju nämligen mer benägna att lockas av belöningar.⁴⁷

Olika metoder prioriterades vid olika tider i Indien. Rytmmetoden och spiral för kvinnor var två metoder som förespråkades under 50- och 60-talen. Sterilisering av huvudsakligen män förespråkades till en början under en period i slutet av 50-talet för att sedan bli ett huvudfokus under 70-talet. Under det så kallade undantagstillståndet som den dåvarande premiärministern Indira Gandhi utlyste 1975 och som varade fram till 1977 tog en nationell steriliseringskampanj fart. Under det värsta året, 1976, steriliserades 6,2 miljoner män och 2,05 miljoner kvinnor i Indien, varav under mer eller mindre tvångsmässiga former. Svensken Peter Hegardt, var på plats 1976 för att inspektera projektet på uppdrag av Världsbanken och SIDA. Connelly citerar: ”Obviously the stories... on how young and unmarried men more or less are dragged to the sterilization premises are true in far too many cases”.⁴⁸ Efter att Gandhis familjeplaneringskampanj hamnat i vanrykte, mycket till följd av användningen av olika former av tvång och belöningar, blev det mycket svårt att locka män att sterilisera sig. Istället skiftades fokus mot kvinnliga steriliseringar i slutet av 1970-talet.⁴⁹

Biståndets idéhistoria

Officiellt blev det tal om svenskt bistånd först 1962, då den första proposition som innehöll riktlinjer för det svenska biståndet antogs. Till grund för propositionen ligger tankar om internationell solidaritet och att ansvaret för global fred och välfärd är en universell, gränslös angelägenhet.⁵⁰ Freds- och utvecklingsforskaren Bertil Odén, som också har lång erfarenhet från arbete inom Sida, poängterar dock att denna tillsynes uppoffrande inställning också bygger på ett egenintresse, det så kallade ”upplysta egenintresset”, vilket innebär att högre välstånd och ökad jämlikhet globalt innebär en ökad säkerhet och stabilitet på hemmaplan.⁵¹ Till exempel fanns det ett egenintresse inbyggt i det familjeplaneringsbistånd som Sverige under 60-talet började betala ut. Om Sverige bidrog till att minska befolkningsökningen var tanken att det

⁴⁶ Engh, s. 21.

⁴⁷ Ibid, s. 21.

⁴⁸ Connelly, s. 322f.

⁴⁹ Engh, s. 22.

⁵⁰ Odén, s. 31.

⁵¹ Ibid, s. 32.

skulle minska risken för resursbrist och massmigration från överbefolkade regioner som kunde komma att störa den internationella stabiliteten. I prop. 1962:100 står det till exempel att ”nöden bland de växande folkmassorna i de fattiga länderna har blivit en påträngande verklighet för alla nationer”⁵². Olika nationer har alltid haft olika motiv och utrikespolitiska frågor har i hög grad spelat roll.

1970-talet kan enligt Odén beskrivas som ”det mest dynamiska årtiondet för utvecklingsarbetet”⁵³. Utvecklingsbegreppets innebörd ifrågasattes, fattigdomsbekämpning seglade upp som det absolut viktigaste biståndsmålet och för Sveriges del blev principen om ”bistånd på mottagarens villkor vägledande.”⁵⁴ Den kritik som riktades mot utvecklingsbegreppet grundades i en förståelse att tillväxt inte automatiskt skapade välstånd och utveckling för alla. Tanken var att det inte gick att tala om utveckling om inte ekonomisk och social jämlikhet räknades in. Därmed riktades fokus mot fördelningsfrågor och de fattigas emancipation.⁵⁵ Från vänsterhåll riktades ännu starkare kritik mot biståndet. Förutom idén om neokolonialism växte den så kallade beroendeskolans och centrum-periferi-paradigmet i betydelse. Beroendeskolans delade upp världen i centrum och periferi, där i-länderna och de multinationella företagen som var i centrum exploaterade u-länderna som var i periferin.⁵⁶ Under ett möte i FN:s generalförsamling 1974 ägde en definierande händelse rum, en grupp utvecklingsländer gick ihop och krävde gemensamt en ny ekonomisk världsordning. De ville ha ett mer jämlikt internationellt system bland annat genom ekonomiska styrregler och ökat bistånd.⁵⁷ Jämte fattigdomsbekämpning växte också tanken om oberoende inom det svenska biståndet. Det tog sig bland annat uttryck i att mottagarlandet i så stor utsträckning som möjligt skulle få verkställa biståndets mål.

⁵² Proposition 1962:100, *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående svenskt utvecklingsbistånd*, Stockholm, <http://www.bistandsdebatten.se/wp-content/uploads/2012/09/prop1962-100.pdf> (2014-12-17), s. 3.

⁵³ Odén, s. 73.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 73.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 75.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 74.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 79f.

Undersökning

Tidningsdebatt och nyhetsrapportering

För den svenska publiken, åtminstone den publik som läste dagstidningar och tidskrifter, blev det indiska befolkningsprojektet känt efter att några korrespondenter i början av 1977 rapporterade hem om läget i Indien. Författaren Clas Engström hade varit i landet under en tre månaders period som SIDA-stipendiat. När han kom hem pratade han med reportrar på bland annat *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*, samtidigt som hans egna reportage publicerades i *Arbetet*. Artiklarna i *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*, som båda publiceras den 18 februari hade två för den här debatten typiska rubriker. *Dagens Nyheter* valde rubriken ”U-hjälpen värdelös – När inte de fattiga”⁵⁸, medan *Svenska Dagbladet* valde att citera Engström som sa ”Folk tvingas sterilisera sig i Indien”⁵⁹. Den senare fokuserar på det som anses vara felaktiga och förkastliga metoder. Att folk steriliserades i Indien hade troligtvis inte varit skandalöst, men att indier *tvångssteriliserades* det kunde inte vara acceptabelt. Den förra rubriken fokuserar däremot på något annat, nämligen det svenska biståndet och vad det ska vara till för. Om u-hjälpen inte hjälper de fattiga, vilka ger vi då hjälpen till och varför? Användningen av steriliseringar som en befolkningsbegränsande metod satte fingret på en problematik inom familjeplaneringsområdet: vad var egentligen syftet med familjeplaneringen och vilken problemformulering låg till grund för den? Är det huvudsakligen en ekonomisk fråga eller en medicinsk, och skulle familjeplanering vara ett verktyg för det allmänna bästa eller för den enskilda familjen?

Typiskt för den här debatten var att den huvudsakligen bara bestod av kritik mot SIDA och Indien, och väldigt få officiella uttalanden från SIDA eller något försvar av projektet i övrigt. Våren 1977 blev däremot Sten-Olof Döös, som då var ställföreträdande chef för SIDA, intervjuad i *Dagens Nyheter*. Och i slutet av 1979 publicerades en sammanställning av debatten och frågorna kring det indiska befolkningsprojektet i *SIDA Inside*⁶⁰ där Stig Abelin, chefen på SIDA:s befolknings- och hälsobyrå, samt Ulla-Britta Segersky, som var handläggare för projektet i Indien, blev intervjuade. Slutligen skrev SIDA:s generaldirektör Anders Forsse en artikel i *Dagens Nyheter* som innehöll få ställningstaganden i sakfrågor, men i vilken han ändå tog ställning för att ”födelsekontrollerande åtgärder måste vara grundade på frivillighet, val-

⁵⁸ ”Clas Engström Indien-stipendiat: U-hjälpen värdelös När inte de fattiga”, *Dagens Nyheter*, 1977-02-18.

⁵⁹ Undén, Ann-Mari, ”SIDA-stipendiat: Folk tvingas sterilisera sig i Indien”, *Svenska Dagbladet*, 1977-02-18.

⁶⁰ Tranberg, Lena, ”Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?”, *SIDA Inside* nr. 9.

frihet och tillräcklig information”⁶¹. Han argumenterade också mot att SIDA skulle lastas för steriliseringkampanjen.

Ett krig mot de fattiga

Även om Engströms rapport var den tändande gnistan för det som kom att bli en intensiv rapportering om Indien under våren 1977 så hade journalisten Bo Gunnarsson hunnit före med en kritisk artikel i *Arbetet* under den dramatiska rubriken ”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”⁶² redan några veckor tidigare. Denna frilansande journalist kom att bli den mest aktiva personen i den här historien med totalt sju artiklar i fyra olika tidningar och tidskrifter. De flesta publicerades våren 1977 men han publicerade även ett par debattartiklar då debatten vaknade till liv igen 1980. Gunnarsson rapportering var polemisk och grundade sig i en världsbild där kampen stod mellan fattiga och rika, som i allmänhet inte var en ovanlig uppdelning i den här debatten. Ofta med hjälp av krigiska metaforer målades de fattiga indierna upp som offer för den härskande eliten, som i slutändan också inkluderade SIDA. Gunnarsson avslutade artikeln med en uppmaning till den svenska biståndsmyndigheten: ”det är högt på tid att välja sida: för de fattiga eller mot de fattiga”⁶³. I slutet av 1977 skrev *Dagens Nyheter*-journalisten Eva Lindgren en analys av läget i Indien, som då hade en ny regering. Hon instämmer i argumentet att det ”enda mänskliga och rimliga” vore att höja levnadsstandarden, och på så sätt sänka födelsetalen. Hon lägger också ett annat perspektiv till frågan, ett i vilket befolkningsökningen kan ses som ett vapen för de fattiga. ”Vad skulle de egentligen förlora på att det indiska samhällssystemet bröt samman på grund av överbefolkning?”⁶⁴

Gunnarsson menade att ledarna för det indiska befolkningsprojektet byggde sin politik på uppfattningen att höga födelsetal var en av de största orsakerna bakom fattigdomen, vilket han underbygger några citat av dessa ledare. Han citerade bland annat presidenten för Indian Council of Child Welfare som i en artikel i *Hindustan Times* (1976-07-27) skrev:

”Det [familjeplaneringen] är en åtgärd riktad mot fattigdomen som kommer att bidra till att reducera mängden av onyttiga, oanställbara och oregerliga element i den totala befolkningen. Oansvarigt föräldraskap är den största bördan för tusentals och åter tusentals familjer.”⁶⁵

⁶¹ Forse, Anders, ”Ingen ensidig inriktning på sterilisering”, *Dagens Nyheter*, 1980-04-09.

⁶² Gunnarsson, Bo, ”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”, *Arbetet*, 1977-02-03.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Lindberg, Eva, ”Regeringen splittrad, Utveckling dröjer”, *Dagens Nyheter*, 1977-12-04.

⁶⁵ Gunnarsson, Bo, ”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”, *Arbetet*, 1977-02-03.

I detta resonemang läggs ansvaret för fattigdomen på de fattigas egna axlar. De orsakar både sin egen fattigdom och hotar dessutom hela landets utveckling. Journalisten Ulla Swedberg skrev i *Göteborgs-Tidningen* i juni 1980 att det kanske inte är så konstigt att de styrande i Indien till slut ”försöker lägga skulden på de fattiga själva”, då en mängd försök att hjälpa de fattiga har misslyckats. Hon menade att allt fler fattiga på Indiens gator var ett bevis på ledningens misslyckande och att de helt enkelt valde att skylla ifrån sig på dem som de inte lyckats hjälpa.⁶⁶ Erni och Ola Friholt, som var medlemmar av Svenska Freds och Skiljedomsförbundet hade varit på plats i Indien, menar på liknande sätt i samma nummer av *Göteborgs-Tidningen* att befolkningskontrollen är missriktad:

Vore det inte rimligare att satsa sin kraft på att ta itu med den gigantiska orättvisa som idag utestänger ca 300 miljoner indier från en hygglig försörjning? Vore det inte riktigare att starta centraler för social hälsa och bedriva uppsökande samtal om orättvisor och förtryck?⁶⁷

IPP klassificerades ofta som just förtryckande och orättvist i debatten, men även ordet fascism användes av ett par skribenter. Vi såg det först hos Gunnarsson och senare samma år skrev Göran Djurfeldt och Staffan Lindberg i medicintidskriften *Motpol* att Indien var på väg mot fascism. Familjeplaneringsprogrammet med dess tvångsmetoder var enligt dem ”ett instrument och en ideologi skapad av de härskande klasserna i Indien”⁶⁸. De tjänade nämligen på den dåvarande samhällsordningen, men de skulle förlora på en växande underklass. De lanserade familjeplaneringen som en nationell nödvändighet, medan de i själva verket skyddade sina egna intressen.

Engström publicerade totalt tre reportage under våren. Det första beskriver läget i Indien i stort, Indira Gandhis styre och den ekonomiska ojämlikheten och berör egentligen inte familjeplaneringen. I den andra artikeln under rubriken ”Här behöver inte Indiras son ligga!” får läsaren följa med till ett propagandamöte för familjeplanering på en fabrik där även flera män steriliseras. Han ifrågasätter det etiska med dessa operationer och undrar hur detta påverkar männens självkänsla. I slutet av artikeln pekar han på bristen av rättsäkerhet i steriliseringskampanjen: ”Det konsekventa vore att alla män[...] med mer än ett barn skall steriliseras. Då först, skulle steriliseringen inte längre bli en djup skåra långt ner i mannens själ. Ty operationen skulle, demokratiskt, gälla lika för alla. Men detta det enda demokratiska svaret på det

⁶⁶ Swedberg, Ulla, ”Massmord – Eller hjälp åt fattiga?”, *Göteborgs-Tidningen*, 1980-06-01.

⁶⁷ Friholt, Erni & Friholt, Ola, ”Befolkningskontroll i stället för reformer”, *Göteborgs-Tidningen*, 1980-06-01.

⁶⁸ Djurfeldt, Göran & Lindberg, Staffan, ”Indien – Befolkningskontroll eller familjeplanering?”, *Motpol* nr. 7 (1977).

nödvändiga kravet om befolkningsbegränsning avvisas av alla⁶⁹. Slutligen, den 9 mars, publicerades Engströms mest polemiska text under rubriken ”En långsiktig utrotning”. Likt Gunnarsson ville han i den här artikeln visa hur det som utspelade sig i Indien i grund och botten handlade om motsättningen mellan rika och fattiga, och slutligen hamnar också han i frågan vad svenskt bistånd egentligen ska bidra till:

Är det vår avsikt att försöka hjälpa de fattiga till en drägligare levnadsstandard? Eller ska vi acceptera Indira Gandhis och världsbankens lösning av Indiens fattigdomsproblem genom en sorts långsiktig folkutrotning? Innan vi besvarar frågan bör vi erinra oss att den svenska riksdagen har bestämt att u-hjälpen alltid skall ske på villkor som fastställs av mottagarlandet.⁷⁰

Den sista meningen i citat påminner oss om att SIDA:s och Sveriges roll i den här historien inte är helt okomplicerad. Under 70-talet hade nämligen principen om bistånd på mottagarens villkor växt sig starkare. Frågan blev nu hur mycket SIDA kunde påverka utan att bryta mot denna princip och hur de skulle gå till väga då konflikt uppstod mellan denna princip och principen om att hjälpa de fattiga i första hand. Principen om bistånd på mottagarens villkor kan härledas från den nya ekonomiska världsordningen som vunnit acceptans 1974 i FN:s generalförsamling och i befolkningsfrågor än mer under befolkningskonferensen i Bukarest samma år. Ett jämlikare system där u-länder skulle ha lika mycket att säga till om, speciellt när det gällde deras egna områden. En av dem inom SIDA som internt visade stort missnöje när SIDA tillslut valde att backa ur förhandlingarna om IPP2 var Sten-Olof Döös. I ett brev till generaldirektören Anders Forsse trycker han på att SIDA:s behandling av detta visat på allt annat än samarbete, som ju skulle vara det som låg till grunden för biståndsarbetet.⁷¹

”En liten familj är en lycklig familj”⁷²

Varför blev då familjeplaneringen i Indien i slutändan liktydig med steriliseringar och tvångsmetoder? Från början hade företrädare för befolkningsrörelsen antagit att utmaningarna huvudsakligen låg i att överbygga kulturella och religiösa fördomar mot preventiva metoder. Det enda som behövdes utöver det var att sprida information och tillgång, för alla skulle tjäna på familjeplaneringen. Den globala befolkningsökningen skulle minska och därmed förhindra en stundande resursbrist och fattigdom, och den enskilda familjen skulle enligt samma ekvation få mer tillgångar. Färre barn ger mindre utgifter vilket ger mer tillgångar. Ett problem,

⁶⁹ Engström, Clas, ”Här behöver inte Indiras son ligga!”, *Arbetet*, 1977-03-06.

⁷⁰ Engström, Clas, ”En långsiktig folkutrotning”, *Arbetet*, 1977-03-09.

⁷¹ Döös, Sten-Olof, Internt brev SIDA (1980-06-11), Riksarkivet: Arminge, SIDA 1.IND 12.1.

⁷² Djurfeldt, Göran & Lindberg, Staffan, ”Indien – Befolkningskontroll eller familjeplanering?”, *Motpol* nr. 7 (1977).

som lyftes i debatten och kom att bli en av de vanligaste argumenten, var att denna ekvation inte stämde för den fattiga familjen. Föräldrarna behövde fler barn för att barnen var extra inkomstkällor, samt kunde försörja de äldre då de blev oförmögna att arbeta. Många familjer födde också fler barn på grund av att barnadödligheten var så hög. De visste att några barn förmodligen inte skulle överleva och därför födde de fler för att vara säkra på att ha några kvar i livet. ”Den snabba befolkningstillväxten är ett symptom på massfattigdomen snarare än en orsak till denna massfattigdom”, skrev Staffan Bergström och Debabar Banerji i *Dagens Nyheter* och refererade till ett nytt synsätt som vunnit hävd under Bukarestkonferensen. Den indiska befolkningspolitiken var enligt dem till viss del en västerländsk produkt, som kommit till Indien i samband med bistånd från huvudsakligen USA och Sverige, och den grundades på den motsatta uppfattningen: att befolkningstillväxten var orsaken, inte symptomet. I denna uppfattning var befolkningsökningen den största anledningen till fattigdom och misär, och patentlösningen för en ljusare framtid blev därför familjeplanering. De här antagandena är vad Connelly kallat ett ”fatal misconception”. Ledare för befolkningsrörelsen och olika familjeplaneringsprogram i u-länderna ansåg sig veta bäst vad de fattiga familjerna behövde och införde därför en politik ovanifrån med påtryckningar och lockelser. I ett temanummer av *Rapport från SIDA* från 1980 i vilket endast personer från u-länder skrev om bistandsfrågor i sina länder skrev två personer om just denna problematik. Gita Chakravarty som var barfotaläkare i Dacca, Bangladesh skrev till exempel att vi alltid har...

...försökt införa saker ovanifrån. Vi har inte gjort några försök att lyssna för att höra om folk har något att säga. Ett annat misstag som vi har gjort från början är att tro att landet är fattigt för att folk har för mycket barn, medan sanningen är att folk har många barn för att de är fattiga.⁷³

Simeen Mahmud, demograf vid Insitute of Development Studies i Dacca, argumenterade på ett liknande sätt men ur ett annat perspektiv. Med ekonomiska argument menar han att en minskad befolkning vore bra både för landet och för individerna, men problemet ligger i att det är svårt att kräva av dessa individer att tänka på befolkningen som helhet då de till sist kommer sätta sin familjs snara framtid först.⁷⁴ Det finns i Mahmuds argument, kanske tydligare än i någon annans, en dimension där individen sätts över kollektivet.

Fler skribenter stämde in i detta argument. Aftonbladets chefredaktör refererar till detta problem och likaså redovisas det i den sammanställning av IPP-problematiken som gjordes i

⁷³ Chakravarty, Gita, ”Man kan inte köpa lycka med mutor”, *Rapport från SIDA* nr. 5 (1980).

⁷⁴ Mahmud, Simeen, ”Förstår inte Bengalerna sitt eget bästa?”, *Rapport från SIDA* nr. 5 (1980).

SIDA Inside av Lena Tranberg i slutet av 1979.⁷⁵ Demografen Erland Hofsten beskriver i en artikel i *Folket i Bild: Kulturfront* 1977 det som hänt i Indien som en katastrof.

I denna situation finns det två utvägar, nämligen antingen tvång eller att man tar reda på vilka samhällsförändringar det är som i de utvecklade länderna, inklusive Kina har lett till ett så kraftigt minskat barnafödande.⁷⁶

Den andra vägen var den som slogs fast under Bukarestkonferensen, menade Hofsten. Full frivillighet samt sociala och ekonomiska reformer var det som krävdes. Han såg dock inte ljus på förutsättningarna:

Den stora och fortsatta folkökningen skapar nu ett dilemma för de styrande i u-länderna. Man är medveten om att det är angeläget att barnafödandet går ned, men man vet samtidigt att detta inte är möjligt utan grundläggande sociala förändringar, vilket i sin tur förutsätter en förändrad struktur av jordägandet och annat ägande. Att genomföra sådana förändringar skulle emellertid strida mot de maktavandandes intressen. Folkökningen kan bli den kraft, som tvingar fram de av andra skäl så angelägna förändringarna.⁷⁷

Hofsten avslutade med en vag förhoppning, som vi också kunde se hos Eva Lindgren – förhoppningen om folkökningen som ett vapen för de fattiga i kampen för en bättre livssituation.

"Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?"⁷⁸

Familjeplanering är egentligen en helt missvisande term. Det riktiga begreppet är i stället befolkningskontroll eftersom det handlar om en nations försök att på olika sätt begränsa befolkningstillväxten. Familjeplanering däremot syftar på enskilda familjers strävan att planera sin storlek och tidsrymden mellan födslarna. Att kalla befolkningskontroll för familjeplanering är därför ett sätt att dölja vad det handlar om helt enkelt ett försök att rättfärdiga en nationell befolkningspolitik.⁷⁹

Det rådde en begreppsförvirring i den svenska debatten och i befolkningsrörelsen i stort. Andra forskare har redan visat på att familjeplaneringen var ett begrepp under vilket befolkningsrörelsen lanserade sin befolkningspolitik, en politik som ofta inbegrep mer än att sprida information och tillgång till olika preventivmedel.⁸⁰ Familjeplanering var helt enkelt ett positivt begrepp som gick att marknadsföra, men efter undantagstillståndet i Indien så hade det

⁷⁵ Tranberg, Lena, "Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?", *SIDA Inside* nr. 9 (1979); Fredriksson, Gunnar, "Hur ska Indira få sitt folk att använda kondom?", *Aftonbladet*, 1977-03-15.

⁷⁶ Hofsten, Erland, "Sterilisera inte! Befria u-länderna!", *Folket i Bild – Kulturfront* nr. 19 (1977).

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Tranberg, Lena, "Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?", *SIDA Inside* nr. 9 (1979)

⁷⁹ Djurfeldt, Göran & Lindberg, Staffan, "Indien – Befolkningskontroll eller familjeplanering?", *Motpol* nr. 7 (1977).

⁸⁰ Se ovan under "En global befolkningspolitik".

åtminstone i Indien blivit en negativt laddad term som förknippades med tvångssteriliseringarna. Istället lanserade de indiska myndigheterna termen ”familjevelfärd”. Många av skribenterna i debatten tog fasta på denna problematik. Ingen uttryckte det nog tydligare än Göran Djurfeldt och Staffan Lindberg i citatet ovan från *Motpol* 1977. Familjeplaneringen, menade de, skulle inte vara annat än ”enskilda familjers strävan att planera sin storlek”. Begreppet hade dock kommit att innebära en befolkningskontroll som mer såg till befolkningens, i sin helhets, bästa. De lutade alltså mot en uppfattning som satte enskilda familjers beslutanderätt över statens politik, åtminstone om politiken skulle lanseras under begreppet ”familjeplanering”. Gunnarsson, i sin tur, sätter genomgående citationstecken runt begreppen och skriver vid ett tillfälle: ”’Familjevelfärdsplanering’ har man försökt kalla detta nya. Men det är ett krig mot de fattiga...”. Han menade att makten i Indien såg familjeplaneringen som en patentlösning som kunde lösa de allra flesta problem.

Den nya ideologin hämtades från Världsbanken, internationella biståndsbyråer, storfinansskretsar och domedagsprofeter och skyllde alla tidigare misslyckanden på befolkningsökningen. ”Familjeplaneringen” blev en nationell topprioritet och en kamp mot fattigdom, arbetslöshet, bostadsbrist, sjukdomar och undernäring och naturligtvis också en kamp för frihet, rättvisa, demokrati och humanitära värden.⁸¹

Men dessa kamper var bara en chimär. I själva verket menade Gunnarsson att ”de fundamentala mänskliga rättigheterna har krossats av fundamentala skyldigheter”. Den individuella rätten att bestämma över sin egen kropp hade ersatts av en skyldighet gentemot staten som gick emot egenintresset. Förutom att påvisa en slags falsk marknadsföring av den indiska regeringen handlade debatten också om att särskilja olika metoder och vad de kunde vara bra för. Kajsa Sundström-Feigenberg, då föredragande läkare vid socialstyrelsen i mödrahälsovård och familjeplanering, var en av de som argumenterade för familjeplaneringens nytta ur ett medicinskt perspektiv. Hon ansåg att befolkningsökningen i Indien var ett reellt problem men att det inte skulle lösas av familjeplanering, särskilt inte tvångsmässig sådan. I en debattartikel i *Dagens Nyheter* i mars 1980 skrev hon:

Det finns som jag ser det inga genvägar för att hejda en befolkningsutveckling som Indiens. De flesta åtgärder som ska till ligger på ett politiskt och samhällsekonomiskt plan. Men för ett biståndsorgan som vill skapa förutsättningar för familjeplanering finns ett enkelt recept: barnhälsovård, barnhälsovård och åter barnhälsovård.⁸²

⁸¹ Gunnarsson, Bo, ”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”, *Arbetet*, 1977-02-03.

⁸² Sundström-Feigenberg, Kajsa, ”Kvinnoförtryck med hjälp av Sida-pengar”, *Dagens Nyheter*, 1980-03-03.

Familjeplaneringen kunde vara till stor nytta för enskilda familjer, men då kombinerat med hälsovårdsinsatser som kunde sänka barnadödligheten. För att tackla befolkningsökningen behövdes andra, viktigare politiska insatser på ett "samhällsekoniskt plan". Staffan Bergström och Debabar Banerji är inne på samma spår:

'Familjeplanering' borde därmed inte längre vara liktydig med enbart 'befolkningskontroll' utan ingå i en hälsocentrerad helhetssyn på familjens situation i vid mening. Det finns en verklig motsättning mellan den befolkningspolitiska och den hälsocentrerade synen på 'familjeplanering i u-land'.⁸³

Det här var egentligen inga konstiga åsikter, det var till och med en del av SIDA:s egna målsättningar för familjeplaneringen, som t.ex. Sundström-Feigenberg och Bergström och Banerji påpekar. I en officiell SIDA-rapport från 1980 beskrivs befolkningsökningens orsaker och lösningar som komplicerade. "Fruktbarheten bestäms av ett antal sociala, ekonomiska och kulturella faktorer och sambanden är komplicerade. Utbildning och andra långsiktiga åtgärder för höjning av levnadsnivån kan i allmänhet beräknas medföra en minskning av fruktsamheten".⁸⁴ Hälsovården, i synnerhet mödra- och barnvården, hade dessutom varit en viktig del av svenskt familjeplaneringsbistånd enda sedan början, då sådana som Ottesen-Jensen och Signe Höjer förespråkade detta. Familjeplaneringssatsningar skulle sammanfalla med satsningar på infrastruktur och andra allmänna hälsovårdssatsningar.

"Det vore olyckligt om det här fick stämpeln kvinnofråga"⁸⁵

Enligt Sunniva Engh var ett av de starkaste motiven bakom svenskt och norskt bistånd att nå kvinnor, och att just stärka deras hälsa och möjligheter. Hon menar att denna familjeplanerings politik delvis var en "feminist cause". Tanken var att kvinnor skulle ges möjligheten att kontrollera sina kroppar. Dels av hälsomässiga skäl, då allt för många och täta födselar kan vara farligt, och dels för att stärka kvinnornas ställning genom att göra de till centrum för en del av utvecklingen.⁸⁶

Det stack därför i vissas ögon när Sundström-Feigenbergs debattartikel publicerades i *Dagens Nyheter* under rubriken "Kvinnoförtryck med hjälp av Sida-pengar". Hon syftade till det skifte som skett i Indien efter undantagstillståndet. Familjeplaneringsprogrammet hade i allt högre utsträckning kommit att prioritera kvinnlig sterilisering då män inte längre var mottagliga för steriliseringar. Kvinnliga steriliseringar var dock en mycket riskablare och dessutom

⁸³ Bergström, Staffan & Banerji, Debabar, "Ett uppenbart riskfyllt projekt", *Dagens Nyheter*, 1980-04-03.

⁸⁴ Riksarkivet: Arninge, Sida F1AD 1.13.

⁸⁵ Tranberg, Lena, "Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?", *SIDA Inside* nr. 9.

⁸⁶ Engh, s. 17f.

mer irreversibel, vilket fick Sundström-Feigenberg att kalla programmet för kvinnofientligt. Något som den folkpartistiske kommunpolitikern Samuel Strandberg inte kunde förstå.

Vad rätt har vi att från vår trygga lyxtillvaro föreskriva att fattiga, okunniga och förtyckta bykvin-
nor i Indien skall förvägras liknande möjligheter? Borde vi inte tvärtom hjälpa till?⁸⁷

Genom rätten att bestämma över sina kroppar och kontrollera sina havandeskap menade Strandberg att familjeplaneringen potentiellt kan hjälpa de indiska kvinnorna till större möjligheter att delta. Han avslutade också med att rikta en viss förståelse till den indiska regeringen. Med hänvisning till att befolkningsökningen var en miljon i månaden i Indien sa han att man ”måste ha förståelse för att den indiska regeringen inte kan förhåll sig passiv i detta läge”⁸⁸. Också chefen för SIDA:s Indienkontor, Stig Abelin, ställde sig kritisk till debatten som han menade var överdriven, att den mest var intressant för svenska läsare som var införstådda med svenska problembeskrivningar. Med de svenska problembeskrivningarna syftade han till ett ökande antal aborter och minskad användning av p-piller ibland svenska kvinnor, vilket också fick honom att yttra: ”det vore olyckligt om det här fick stämpeln kvinnofråga”.

Enligt Karin Himmelstrand, som var en av de SIDA-medarbetare som skrev under det öppna brev som skickades till styrelsen i protest mot IPP2, tyckte dock att steriliseringarna i hög grad var en kvinnofråga. Hon byggde sin framställning som publicerades i *Rapport från SIDA* 1980 på en undersökning som på visade hur eftersatt jämställdhetsarbetet i Indien var, och att kvinnors ställning hade försämrats. ”Sterilisering av kvinnor i stor skala efter två till tre barn är, enligt mitt sätt att se, inte ett konstruktivt försök att hjälpa kvinnor i Indien ut ur deras hopplösa belägenhet.”⁸⁹

SIDA och det sällsynta motståndet

Även om det inte är inom ramen för den här uppsatsen att utförligt undersöka de idéer som styrde SIDA:s arbete i Indien så finns det ändå utrymme att undersöka argumenten för och emot SIDA:s inblandning som yttrades i debatten. Gunnarsson var en av de som i debatten starkast förespråkade att avbryta samarbetet, vilket redan redovisats ovan. Men det fanns även kritiker som såg möjligheter i ett fortsatt samarbete. Det hade länge funnits, vilket också betonas kraftigare i och med Bukarestkonferensen, en syn på familjeplanering som en integrerad del av en bredare hälsovårdssatsning. Att planera barnafödandet skulle i enlighet med

⁸⁷ Strandberg, Samuel, ”Att motverka kvinnoförtryck”, *Dagens Nyheter*, 1980-03-26.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Himmelstrand, Karin, ”Steriliseringar löser inga problem”, *Rapport från SIDA* nr. 2 (1980).

detta synsätt möjliggöras genom spridning av information och olika möjliga preventivmedel. Det skulle också ackompanjeras av annan hälsovård, med särskild fokus på mödra- och barnvården, samt andra sociala och ekonomiska reformer för att skapa bättre livsmöjligheter för de fattiga. Det här synsättet hade dock i Indien som ett exempel fått stå tillbaka. Istället fanns en spricka mellan familjeplaneringspolitiken och hälsovårdspolitiken. En spricka som vissa fortfarande trodde var möjlig att överbrygga. Det verkar också ha varit en inställning som rådde inom SIDA. Sten-Olof Döös skrev till exempel i ett brev till generaldirektören Anders Forsse och ifrågasatte att SIDA skulle bryta avtalet med indierna. Enligt hans åsikt kunde inte Sverige påtvinga sina krav på indierna då det var upp till dem att styra projektets utformning, men ett svenskt deltagande kunde hela tiden vara med och påverka i rätt riktning. Det skulle helt enkelt bli ett bättre projekt med svenskt deltagande.⁹⁰ Även Staffan Bergström och Debabar Banerji som i sak var negativt inställda till IPP2 uttryckte också ett hopp om ett fortsatt samarbete grundat i frivillighet, de i Bukarestkonferensen grundade metoderna.⁹¹

I en defensiv artikel i *Dagens Nyheter* den 9 januari 1980 författade generaldirektören Anders Forsse det som var det närmaste man kom en officiell hållning från SIDA:s styrelse. Han utgick i artikeln från att de skulle försöka komma överens om ett samarbete med indierna, men försäkrad att en utgångspunkt var ”frivillighet, valfrihet och tillräcklig information”⁹². Ungefär ett år senare, då debatten var över och det svenska samarbetet med Indien avbrutet, skrev Anders Forsse ett brev till den dåvarande statssekreteraren på utrikesdepartementet, Hans Blix, i vilket han redogör för sin uppfattning i frågan. Han inleder med att konstatera ”att jordens växande befolkning uppenbarligen är en ödesfråga för mänskligheten, inte bara på grund av att många av de resurser denna växande befolkning ska dela på är ändliga, utan också för att källor till förnybara resurser slits ut och blir ofruktbara under det stigande befolkningstrycket”⁹³. Sedan går han dock vidare till att uttrycka att familjeplaneringen, som de tidigare satt stort hopp till, som isolerad åtgärd inte varit en tillräcklig åtgärd i kampen mot denna ökning, att andra åtgärder behövdes vidtas. Med stöd i forskning och erfarenhet menar han att det som främst behövs är utbildning för kvinnor och hälsovård.⁹⁴ Dessa lärdomar speglades också i SIDA:s hälsopolicy som antogs 1982. Familjeplaneringen behövdes, enligt policyn, av två anledningar. Dels för att för många och för täta födslar är farligt för kvinnors och barns

⁹⁰ Döös, Sten-Olof, Internt brev SIDA (1980-06-11), Riksarkivet: Arninge, SIDA 1.IND 12.1.

⁹¹ Bergström, Staffan & Banerji, Debabar, ”Ett uppenbart riskfyllt projekt”, *Dagens Nyheter*, 1980-04-03.

⁹² Forsse, Anders, ”Ingen ensidig inriktning på sterilisering”, *Dagens Nyheter*, 1980-04-09.

⁹³ Forsse, Anders, Brev till statssekreterare vid utrikesdepartementet, Hans Blix (1981-06-12), <http://www.bistandsdebatten.se/rapporter/befolkningsfragor-och-familjeplaneringen/>.

⁹⁴ Ibid.

hälsa, och dels som en del i ”befolkningsplanering”. Här slogs dock fast att ”utbildning, arbete, lagstiftning i form av exempelvis höjd giftermålsålder, abortlagstiftning, landreformer o s v är viktigare inslag än familjeplanering och barnbegränsning”⁹⁵

⁹⁵ SIDA, Policy för SIDA:s hälsobistånd (1982). <http://www.bistandsdebatten.se/rapporter/policy-for-sidas-halsobistand/> (2015-01-07), s. 11.

Diskussion

I de undersökta artiklarna kan man se hur historien har hunnit ikapp befolkningsrörelsen. Dels beskrivs den indiska motvilja, som Connelly beskrivit som ett av befolkningsrörelsens flera dråpslag under 70-talet, och dels syns en osäkerhet från SIDA:s sida, där ingen egentligen kan vaska fram några motargument mot den massiva kritiken. Ett ”system utan hjärna” är svårt att försvara. Den undersökta perioden i svensk offentlighet kan ses som en del av den allmänna motgång som befolkningsrörelsen möter vid den här tiden. Metoderna börjar ifrågasättas och omvärderas. Rörelsen hade växt till sig och blivit global och hade åtagit sig uppgiften att kontrollera hela jordens befolkning. Ett ”fatal misconception” enligt Connelly eftersom rörelsen antog sig veta bättre än individer själva vad som var deras bästa, och det utan ett demokratiskt givet mandat. ”Most importantly, the fate of population control was ultimately decided of people who would not be controlled”⁹⁶. Ett av de viktigaste argumenten i debatten var att färre barn inte alls var det bästa för fattiga familjer, vilket familjeplaneringsförespråkarna lovat. I det indiska exemplet manifesteras tydligare än någon annanstans hur befolkningsrörelsens politik i längden inte var hållbar ur ett bio-politiskt perspektiv. Då de största ansträngningarna riktades mot de fattiga och de fattiga inte gynnades av dessa kan inte längre denna politik anses förvalta livet. Den går emot det Foucault kallar ”begäret”, alltså ”individens strävan efter sitt eget bästa”⁹⁷. Preventivmedel kan sägas vara en produkt av maktens vilja att begränsa befolkningsökningen, samtidigt som det mänskliga begäret att ha sex bejakas. Men samtidigt krockar viljan att begränsa befolkningsökningen med fattiga föräldrars begär att föda tillräckligt många barn för att kunna säkra deras försörjning på ålderns höst. Den indiska politiken hade alltså övergått i ett slags kuvande, och den fick i den svenska debatten också utstå benämningar som ”fascistisk” och ”elitistisk”.

Sådana benämningar var en del av en för debatten viktig dimension, nämligen förståelsen av det indiska samhället, och till viss del globala systemet, som präglad av klasskamp. Det var till stor del pengarna som styrde, och steriliseringskampanjerna var ett vapen för de rika, då en befolkningsökning i de lägre kasten (eller i u-länderna sett ur ett globalt perspektiv där västländerna var eliten) skulle innebära ett ökat politiskt tryck på den minskande eliten. Då detta synsätt råder är det heller inte konstigt att SIDA kritiseras för att inte finansiera rätt projekt. Biståndet var ju ämnat att hjälpa de fattiga och jämna ut skillnaderna i samhället. Befolkningspolitiken har av till exempel Connelly beskrivits som ett nytt sätt att kontrollera staters

⁹⁶ Connelly, s. 15.

⁹⁷ Foucault, 2010, s. 86.

gränser. Till exempel de ledande i Indien utnyttjade den här typen av politik för att kontrollera befolkning på ett sätt som gynnade de själva och inte befolkningen i stort.

Man kan alltså se debatten som ett tecken i tiden för befolkningsrörelsens kris, en kris som skulle komma att hålla i sig då det svärtade ryktet gjorde det svårt att förespråka liknande politik igen. Men i debatten fanns också ett frö till ett nytt sätt att se på familjeplanering, ett frö som såddes i Bukarest men som sedan fick vänta med att blomma ut. Året var 1994 och platsen var Kairo, när detta slutligen skedde. I debatten tryckte många på vikten av frivillighet och tillräcklig information. Men flera debattörer, däribland Sundström-Feigenberg och Himmelstrand tyckte att en annan fråga var ännu viktigare: familjeplaneringen som en integrerad del av mödra- och barnhälsovården. Att försöka hindra den globala befolkningsökningen med insatser riktade mot enskilda kvinnor var, enligt dem, inte rätt väg att gå – det var direkt kvinnofientligt. Istället tyckte de att familjeplaneringen skulle vara en valmöjlighet för enskilda kvinnor, för att skydda sin hälsa samt för att kunna kontrollera sin framtid. Detta synsätt kan alltså sägas föregripa Kairokonferensen och den nya beteckningen sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter (SRHR), i vilken ansatsen att genom familjeplanering minska befolkningsökningen hade slopats.

Vissa röster inom debatten kan också sägas företräda en ambivalent hållning där hotet från befolkningsökningen poängteras och familjeplaneringen som metod godkänns, men inte enbart som en befolkningskontrollerande metod. Strandberg uttryckte till exempel en förståelse för den indiska regeringens situation och deras behov av att göra någonting åt den. Samtidigt framförde också han argument för kvinnors frigörelse och välmående genom familjeplanering. Han verkade inte, liksom Sundström-Feigenberg och Himmelstrand, se en tendens av kvinnoförtryck i familjeplaneringens befolkningskontrollerande dimension. Inom SIDA verkar också en liknande ambivalens funnits. Forsse uttryckte sitt stöd för frivillighet och valfrihet, men samtidigt ville han få till stånd ett svenskt deltagande i IPP2. Och Döös ville mest av allt fortsätta samarbetet, då han ansåg att projektet var okej, med potential att bli bra med svenskt medverkande. En förklaring till deras inställning i frågan kan vara den princip som var viktig inom biståndsarbetet på den tiden, principen om bistånd på mottagarens villkor. Det skulle vara just ett samarbete. Sverige kunde ha sina förhoppningar om hur projektet skulle se ut, och de kunde föra en dialog med indierna, men de kunde inte bestämma dess utformning med påtryckningar. Det fanns ett hopp och en tro inom bistandsmyndigheten om att IPP2 skulle utvecklas i en god riktning, och att det som skedde under undantagstillståndet bara var just ett undantag.

Det är svårt att dra en tydlig gräns mellan kollektivistiska och individuella synsätt i den här historien. Den indiska befolkningspolitiken kan till exempel anses vara kollektivistisk i det avseendet att ett individuellt ansvar att kontrollera sitt barnafödande lyfts fram som det viktigaste vapnet mot fattigdom och för landets och hela befolkningens bästa. I denna politik finns dels en tyngd på ett ansvar gentemot kollektivet, men det är samtidigt ett individuellt ansvar som kräver individens disciplin. På samma sätt argumenterar flera av skribenterna i den svenska offentligheten för en ökad fördelningspolitik och en bättre allmän hälsovård som metoder för att uppnå ett bättre, mer jämlikt samhälle. Underliggande i konflikten finns dock en stark motsättning mellan kollektiv och individ som bäst illustreras i argumentet ”fattiga familjer behöver fler barn för att kunna försörja sig”. Kan en politik som syftar till att förhindra en global katastrof rättfärdiga att en stor del av befolkningen måste göra personliga uppoffringar som resulterar i en potentiellt sämre individuell framtid? Bio-politiken syftar till att tillvarata och maximera samhällskroppen, alltså befolkningen som biologisk enhet. Befolkningsrörelsens förespråkare såg befolkningsökningen som ett hot mot hela samhällskroppen, mot den globala familjen, och detta hot kunde åtminstone under en viss tid legitimera sådana metoder. Befolkningsrörelsen var dock inte bara en rörelse som förlitade sig på steriliseringar, viktigare var propaganda och normbildningar. En befolkning är inte bara en biologisk enhet, utan också en offentlighet, en diskursiv arena där normer spelar stor roll. Det är möjligt att befolkningsrörelsen i detta avseende vunnit större segrar, och att vissa av de normer som bildades i mitten av 1950-talet hänger kvar och lever vidare genom SRHR och i samhället i stort. Detta är endast spekulationer, dock spekulationer som kan ligga till grund för ytterligare efterforskningar. Tidigare har forskare som till exempel Sunniva Engh och Annika Berg undersökt kopplingen mellan mellankrigstidens befolkningspolitik och befolkningsrörelsen. Men frågan är vad som hände efter befolkningsrörelsens fall.

När jag påbörjade arbetet med den här uppsatsen var min ambition att kartlägga dels den offentliga debatten, men också den interna debatten och inställningen inom SIDA. En del av denna historia redogör Sunniva Engh och Matthew Connelly för i sina respektive arbeten, men det finns fortfarande en hel del kvar att utforska. Mest intressant skulle jag finna en undersökning av SIDA:s omställning mellan åren 1974–1994 från ett sätt att se på familjeplanering till ett annat.

Sammanfattning

Syftet med den här undersökningen var att undersöka de idéer rörande bistånd och befolkningspolitik, då i synnerhet familjeplanering, som låg till grund för den kritik som i svensk press riktades mot de indiska befolkningsprojekten IPP1 och IPP2, och i förlängningen också SIDA:s inblandning i dessa projekt. Jag undersökte de idéer som låg till grund för argumenten i debatten och framställningen i rapporteringen. Sedan jämförde jag detta med en idéhistorisk kontext som inbegrep befolkningspolitikens historia och biståndets historia.

Debatten byggde på ett fördömande av steriliseringar som metod för befolkningskontroll. I detta inbegreps också ett ifrågasättande och omdefinierande av begreppet familjeplanering. De flesta i debatten var överens om att familjeplanering inte skulle vara en metod för att hejda befolkningsökningen, utan snarare en metod för enskilda individer och familjer kopplad till hälsovård. En bio-politisk metod som kuvade folkets begär snarare än att bejaka det ansågs inte legitim. I debatten framträdde också ett Indien, och en värld, som var splittrad emellan fattiga och rika. De styrande i Indien beskylldes för att tillvarata sina egna intressen framför befolkningens, och att de gjorde detta genom att förtrycka de fattiga. Huvudsakligen två frågor aktualiserades i och med detta då det kom till SIDA:s inblandning i projektet. För det första vad biståndets syfte var; SIDA finansierade detta projekt som ansågs missgynna de fattiga i Indien, och detta ansågs vara emot biståndets syfte. För det andra hur principen om bistånd på mottagarens villkor skulle fungera då meningsskiljaktigheter uppstod.

Man kan se den här debatten som en del av befolkningsrörelsens fall, då dess brister samt svaga mandat blottades. Många i debatten uttryckte samtidigt åsikter, så som familjeplanering som en huvudsakligen hälsocentrerad metod med fokus på mödra- och barnhälsa, vilka föregrep ett synsätt som senare skulle få genomslag under beteckning SRHR.

Käll-och litteraturförteckning

Material

Albons, Birgitta, ”Samma sak att betala blodgivare”, *Dagens Nyheter*, 1977-03-10.

Bergström, Staffan & Banerji, Debabar, ”Ett uppenbart riskfyllt projekt”, *Dagens Nyheter*, 1980-04-03.

Chakravarty, Gita, ”Man kan inte köpa lycka med mutor”, *Rapport från SIDA*, nr. 5 (1980).

”Clas Engström Indien-stipendiat: U-hjälpen värdelös När inte de fattiga”, *Dagens Nyheter*, 1977-02-18.

Djurfeldt, Göran & Lindberg, Staffan, ”Indien – Befolkningskontroll eller familjeplanering?”, *Motpol* nr. 7 (1977).

Döös, Sten-Olof, Internt brev SIDA (1980-06-11), Riksarkivet: Arninge, SIDA 1.IND 12.1.

Engström, Clas, ”Har Indira förfört sig själv?”, *Arbetet*, 1977-03-05.

Engström, Clas, ”Här behöver inte Indiras son ligga!”, *Arbetet*, 1977-03-06.

Engström, Clas, ”En långsiktig folkutrotning”, *Arbetet*, 1977-03-10.

Forsse, Anders, ”Ingen ensidig inriktning på sterilisering”, *Dagens Nyheter*, 1980-04-09.

Forsse, Anders, Brev till statssekreterare Hans Blix (1981-06-12),
<http://www.bistandsdebatten.se/rapporter/befolkningsfragor-och-familjeplaneringen/>.

Fredriksson, Gunnar, ”Hur ska Indira få sitt folk att använda kondom?”, *Aftonbladet*, 1977-03-15.

Friholt, Erni & Friholt, Ola, ”Indiens ofödda barn”, *Pax* nr. 2 (1980).

Friholt, Erni & Friholt, Ola, ”Befolkningskontroll i stället för reformer”, *Göteborgs-Tidningen*, 1980-06-01.

Himmelstrand, Karin, ”Steriliseringar löser inga problem”, *Rapport från SIDA*, nr. 2 (1980).

Hofsten, Erland, ”Sterilisera inte! Befria u-länderna!”, *Folket i Bild – Kulturfront* nr. 19 (1977).

Gunnarsson, Bo, ”SIDA bistår Indiens marsch mot fascism”, *Arbetet*, 1977-02-03.

Gunnarsson, Bo, ”Sju miljoner steriliserade på ett år”, *Dagens Nyheter*, 1977-03-06.

Gunnarsson, Bo, ”Ledare för steriliseringen: De som vägrar skalla jagas som brottslingar”, *Dagens Nyheter*, 1977-03-07.

- Gunnarsson, Bo, ”37:50 lön för sterilisering...”, *Dagens Nyheter*, 1977-03-10.
- Gunnarsson, Bo, ”Den grymma familjeplaneringen”, *Folket i Bild – Kulturfront* 7, nr. 7 (1978).
- Gunnarsson, Bo, ”Fattiga bybor sköts ihjäl”, *Aftonbladet*, 1980-03-04.
- Gunnarsson, Bo, ”Sida jagar läckorna”, *Aftonbladet*, 1980-03-18.
- Lindgren, Eva, ”Ko, kalv och Hitler i ödesval för Gandhi”, *Dagens Nyheter*, 1977-02-28.
- Lindgren, Eva, ”Han avgjorde valet”, *Dagens Nyheter*, 1977-03-21.
- Lindgren, Eva, ”Regeringen splittrad – Utveckling dröjer”, *Dagens Nyheter*, 1977-12-04.
- Mahmud, Simeen, ”Förstår inte Bengalerna sitt eget bästa?”, *Rapport från SIDA*, nr. 5 (1980).
- ”Rapport från Peepli”, *Förr och Nu* nr. 2 (1978).
- Strandberg, Samuel, ”Att motverka kvinnoförtryck”, *Dagens Nyheter*, 1980-03-26.
- Sundström-Feigenberg, Kajsa, ”Kvinnoförtryck med hjälp av Sida-pengar”, *Dagens Nyheter*, 1980-03-03.
- Swedberg, Ulla, ”Massmord – Eller hjälp åt fattiga?”, *Göteborgs-Tidningen*, 1980-06-01.
- Tranberg, Lena, ”Familjeplanering – Hälsovård eller bara sterilisering?”, *SIDA Inside* nr. 9 (1979).
- Undén, Ann-Mari, ”SIDA-stipendiat: ’Folk tvingas sterilisera sig i Indien’”, *Svenska Dagbladet*, 1977-02-18.

Litteratur

- Berg, Annika, ”A Suitable Country: The Relationship between Sweden’s Interwar Population Policy and Family Planning in Postindependence India”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33 (2010), <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/bewi.201001470/abstract>.
- Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red), *Textens mening och makt* 2 uppl, Studentlitteratur: Lund, 2005.
- Connolly, Matthew, *Fatal Misconception: The Struggle to Control World Population*, The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge, Mass, 2008.
- Engh, Sunniva, *Northern feminists and Southern women: Scandinavian aid to the Indian family planning programme*, Paper for session 86 at the XIV International Economic History

Congress, Helsinki August 2006, <http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers3/Engh.pdf>.

Foucault, Michel, *Sexualitetens historia: Band 1, Viljan att veta*, Daidalos: Göteborg, 2004.

Foucault, Michel, *Säkerhet, territorium, befolkning: Collège de France 1977–1978*, Tankekraft Förlag: Hägersten, 2010.

Greenhalgh, Susan, "The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional, and Political History of Twentieth-Century Demography", *Comparative Studies in Society and History* 38, nr. 1 (1996),

<http://www.jstor.org/discover/179337?sid=21105559785303&uid=3739256&uid=3739696&uid=2&uid=4>.

Odén, Bertil, *Biståndets idéhistoria: Från Marshallhjälp till milleniemål*, Studentlitteratur, Lund, 2006.

Nationalencyklopedin, <http://www.ne.se/>.

Proposition 1962:100, *Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående svenskt utvecklingsbistånd*, Stockholm, <http://www.bistandsdebatten.se/wp-content/uploads/2012/09/prop1962-100.pdf>.